

«IX-XII ASRLARDA O'RTA OSIYO XALQLARI HAYOTIDA YUZ BERGAN UYG'ONISH DAVRINING KELIB CHIQISHIGA SABAB BO'LGAN OMILLAR»

Madumarova Gulsanam Bahodir qizi

Qo'qon shahar 24-maktab Tarix fani o'qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada sharq uyg'onish davri bo'lmish IX-XII asrlarda bo'lgan uyg'onish davri kelib chiqishiga sabab bo'lgan omillar, uning tarixiy shart-sharoitlari, xalifa Horun ar-Rashidning uyg'onish davri vujudga kelishi uchun qilgan xizmatlari hamda buyuk qomusiy olim Muso al-Xorazmiyning faoliyati haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: Xalifalik, Movarounnahr, Sharq, Markaziy Osiyo, Xuroson, Marv, Bag'dod, Bayt ul-hikma.

Mustaqillikni birlik, o'zaro inoqlik va bir maqsad yo'lida kurashishni natijasida qo'lga kiritilishi va saqlab qolinishi mumkinligini tarix bir necha bor isbotlagan. Mustaqillik ilm-fan, ma'rifatga tayansagina, ijtimoiy-madaniy taraqqiyotda yuksak yutuqlarga erishishi mumkin. IX-XII asrlarda Markaziy Osiyoda ilm-fan va madaniyat, falsafa, tarix katta qadamlar bilan olg'a tomon rivojlana boshladi. Bu taraqqiyot uzoq davom etdi. o'lkamizda yuz bergan ilm-fan, madaniyat va san'at sohalaridagi o'zgarishlarning asosiy hislatlaridan biri insonparvarlik g'oyasini doimo ustun bo'lganligidir. Movarounnahrda islom dinining tarqalishi yaqin Sharqda arab xalifaligining shakllanishi va rivoji bilan uzviy bog'liqdir. Bu xalifalik islom bayrog'i ostida asta-sekin Arabiston chegarasidan chiqib, o'rta Sharq tomon yurish boshlab, u erdagi mamlakatlarni bosib ola boshladi. Bu jarayon islomni tarqatish bilan uzviy bog'liq holda olib borildi.

Arablar Movarounnahrda o'rnatilgan siyosiy hokimiyatni mustahkamlash, uning barqarorligin ta'minlash uchun islom dinining targ'iboti va uni erli aholi o'rtasida, ijtimoiy tabaqalaridan qat'iy nazar, kengroq yoyishga alohida ahamiyat berdilar. Ular yerli aholining ma'naviy hayotida muhim o'rin tutgan otashparastlik, moniy, budda kabi dinlarni xurofiy soxta dinlar deb e'lon qiladilar. Islom dinini qabul qilib, musulmon bo'lgan maxalliy axoli vakillari dastlabki yillarda xiroj va jizya soliqlaridan ozod etilib, ancha-muncha imtiyozlar beriladi. Shu bilan birga Movarounnahrda musulmonchilikning mahalliy odat, udumlar bilan uyg'unlashuvi ro'y berdi. Keskin kurashlar, qarshiliklarga qaramay erli xalq bosqinchilarga qaram bo'lib qoldi. Buyuk olim Beruniy va tarixshunos Narshaxiy tavsificha bosqinchilar erli xalqlarga ham moddiy, ham ma'naviy jihatdan katta zarar keltirdi - erli hokimiyat tugatildi, shaharlar qadimgi madaniyat yodgorliklari, mavjud yozuvlar yo'q qilindi, kitoblar yondirilib yuborildi, san'at namunalari barbod bo'ldi.

Bu davrda Movarounnahr va Xurosonda sodir bo'lgan murakkab siyosiy vaziyatning tadrijiy rivoji va u bilan chambarchas bog'liq bo'lgan ijtimoiy va iqtisodiy o'zgarishlar mamlakat aholisining madaniy hayotiga ham ta'sir etdi. Movarounnahrda arab tilining davlat va fan tili sifatida joriy etilishi bilan uni o'zlashtirishga bo'lgan intilish ham ortdi. Ayniqsa, mahalliy zodagonlar arab tilini xalifalik maomurlari bilan yaqinlashish, mamlakatda o'z siyosiy mavqelarini tiklab, uni mustahkamlashning garovi deb bildilar va uni o'zlashtirishga astoydil kirishdilar. Natijada ko'p vaqt o'tmay

Movarounnahrda arab tili va yozuvini o'z ona tillaridek o'zlashtirib olgan bilimdonlar paydo bo'ldi. Bu vaqtda arablar orasida hokimiyatni boshqarishga yaroqli bilimdon ma'murlar juda oz bo'lgan. Chegaralari tobora kengayib borayotgan Abbosiylar xalifaligi uchun ikki tilni biluvchilar juda zarur edi.

Dastlabki ma'lumotlarni o'z ona yurtlari Movarounnahr, Xorazm va Xurosondagi madrasalarda olgan o'rta Osiyolik olimlar xalifalikning markaziy shaharlari: Bag'dod, Damashq, Qohira, Kufa va Basraga borib bilimlarini oshirdilar va asarlarini o'sha davrda ilm tiliga aylantirilgan arab tilida yozishga majbur bo'ldilar. Shunday qilib, arab tili va falsafasining rivojlanishi, islom dinining keng yoyilishi vositasida Markaziy Osiyoga antik dunyoning progressiv qarashlari kirib keldi. Xalqning mustaqillik uchun kurashi natijasida IX asrning oxirlarida o'rta Osiyoda yerli Samoniylar davlati vujudga keldi, bu - arab xalifaligiga qaramlikdan qutulish, mustaqillikni qo'lga kiritish edi. 3-4asr davomida Samoniylardan tashqari yana Qoraxoniylar, G'aznaviylar, Xorazmshohlar davlatlari vujudga keldi. Samoniylar davrida qudratli markazlashgan davlatning vujudga kelishi natijasida Movarounnahr va Xurosonda ma'lum barqarorlik qaror topdi. Bu xolat mamlakat iqtisodiy va madaniy hayotiga katta ta'sir ko'rsatdi.

Samoniylar sulolasining ko'pgina namoyondalari adabiyotga, ilm-fanga, me'morchilikka homiylik qildilar. Xuddi shu davrda ulkanlashib borayotgan Arab xalifaligi uchun ham ilm va ilm ahli suv va havodek zarur edi. Davlatni boshqarishda abbosiy xalifalar maomuriyati ko'plab bilimdon samoniylarga muhtoj edi. O'rta Osiyodagi mamlakatlarning ko'pgina tolibi ilmlari xalifalikning markaziy shaharlari: Damashq, Qohira, Bag'dod, Kufa va Basraga borib ilm oldilar va arab tilida ijod qildilar. Bu davrda, ayniqsa, Bag'dod shahri Sharqning yirik ilm va madaniyat markazi edi. Al-Mansur sulolasidan bo'lmish beshinchi xalifa Xorun ar-Rashid (879-809) davrida xalifalik rivojlanib, poytaxt Bag'dod yanada kengaydi. Ayniqsa Xorun ar-Rashidning fors xotinidan bo'lgan o'g'li Abdulloh al-Ma'mun 813 yilda Bag'dod xalifasi deb e'lon qilingandan keyin Bag'dodga alohida ahamiyat beradi.

Al-Ma'mun tarixda davlat arbobi sifatidagina emas, balki ilmu fanning homiysi sifatida shuhrat qozondi. U Marvga kelgan paytida saroyga Xuroson va Movarounnahrning eng buyuk olimlarini to'play boshlaydi. So'ngra ulari Bag'dodga olib keladi. Al-Ma'mun bilan birga Bag'dodga kelgan olimlar fan tarixida "al-Marviza" ya'ni "Marvliklar" nomini olgan edi. Lekin shungacha Bag'dodda olimlar bo'lmagan deyish noto'g'ri. Ummaviylar davrida Damashqqa ko'plab tarjimonlar yig'ilib, tabobatga oid kitoblarni yunon va suryon tillaridan tarjima qildira boshlagan edilar. Keyinchalik bu tarjimonlar Bag'dodga keltirilgan. Xalifa al-Ma'mun Bag'dodga kelgach, "marvlik" va "damashqlik" olimlarni yirik va yagona ilmiy muassasa - "Bayt ul-hikma", ya'ni "Bilimlar uyi" yoki "donishmandlik uyi"ga birlashtirdi. Keyinchalik bu muassasani yevropalik olimlar "al-Ma'mun akademiyasi" deb ataydilar. Al-Ma'mun "Bayt ul-hikma"ning faoliyatiga katta ahamiyat beradi. Avvalo, u Bag'dodning nasroniylar yashaydigan SHamossiya mahallasida astronomik kuzatishlarni yo'lga qo'yadi.

Bag'dod tekis erda joylashgani uchun hududida rasadxona qurish befoyda edi. Shuning uchun xristian cherkovidan foydalanadi. Bu ishga xalifa al-Ma'mun bilan Marvdan kelgan olimlar orasida Muhammad al-Xorazmiylar mutasaddilik qiladi, yosh Ahmad al-Farg'oniy ham ularga yordam beradi. O'sha davrda "Bayt ul-hikma"ning eng yirik kutubxonasi mavjud bo'lib, unga vatandoshimiz Muhammad al-Xorazmiy mudirlik qilardi. Kutubxonada 400 ming jild xind, yunon, suryoniy, arabiy, forsiy tillarda yozilgan qo'lyozma kitoblar saqlanardi. Al-Xorazmiy o'sha kitoblardan foydalanib, sind-xind usuli bilan "Ziji al-Xorazmiy" nomli astronomik asarini yozgan. Xalifa al-Ma'mun taklifi bilan Abu Abdulloh Muhammad ibn Muso alXorazmiy shayx ul baytul donish - "Donishmandlar uyi"ning boshlig'i etib tayinlandi. Aynan xalifa Ma'munning Sharq olimlariga nisbatan chuqur hurmat bilan qaraganligi sababli o'rta Osiyoning eng yirik olimlari Bag'dodga jamlandi. Xuddi shu vaqtlarda arablar orasida "Ilm daraxtining asosiysi Makkada-yu, hosili Xurosonda pishadur" degan ajoyib maqol

tarqalgan edi. Nemis olimi Y.Rushka IX-X asrlarda arab tilida yozilgan asarlar ro'yxati bilan tanishib chiqib shunday xulosaga kelgan. "Deyarli barcha olimlar Xuroson, Movarounnahr va Farg'onada etishib chiqqan edilar. Ularning har birlari ismlari oxirida vatanlari nomini qo'shib aytishni odat qilgan edilar". Bag'doddagi ilmiy markaz haqida akademik V.V.Bartold shunday fikr aytadi. "Ma'munning xizmatlari evaziga Bag'dod o'ziga musulmon olamida ma'lum bo'lgan va qaysi burchagida bo'lmasin eng kuchli adabiyotchi va olimlarni o'z bag'riga chaqirib oldi.

Bunda O'rta Osiyoning ulushi buyuk edi". SHunday qilib, xalifa Ma'mun davrida Bag'dodda kutubxonalar ochilib, G'arb va SHarqning qadimgi dunyosi, merosi o'rganila boshlagan edi. U "Bayt ul-hikma"da aytilgan koinot va er yuzidagi muammolarni bajarish uchun 70 dan ortiq etuk olimlarni jalb etgan. Ahmad al-Farg'oniy ham bu topshiriqni bajarishga kirishib, yer yuzi xaritasini tuzishda faol ishtirok etgan. Ushbu xarita "Ma'munning Dunyo xaritasi" nomi bilan yuritilib, 840 yillarda tugallangan. Lekin bu xarita saqlanib qolmagan bo'lsa ham, Ahmad al-Farg'oniy asarlari orqali dunyo xalqlari mazkur xarita bilan tanishishga muayassar bo'lganlar. Turonning jahonga mashhur olimlaridan biri Muhammad ibn Muso Xorazmiy bo'lib, u taxminan 783 yilda tug'ilgan va 850 yilda Bag'dodda vafot etgan.

Xorazmiy xalifa Ma'mun rahnamoligida islom SHarqining fanlar akademiyasi - "Bayt ul-hikma" ("Donishmandlar uyi")da ishladi. Bu ilm dargohida u juda ko'plabastronomik kuzatishlar olib bordi. Uning nomini tarixda abadiy qoldirgan asarlaridan biri - "Al-Jabr val muqobala"dir. Bu asar G'arb va SHarq olimlariga algebra fani bo'yicha dasturiy amal bo'lib xizmat qildi. "Algoritm" va "Algebra" degan atamalar Xorazmiy nomi bilan bog'liqdir. Al-Xorazmiyning arifmetikaga bag'ishlangan bu kitobi XII asrdayoq Ispaniyada lotin tiliga tarjima qilingan. O'sha paytlarda ko'chirilgan nushasi hozir ham Kembrijda saqlanmoqda. Bu asar bir necha asrlar davomida Evropa universitetlarida "Algoritm kitobi" nomi bilan mashhur bo'lgan.

Rim papasi Silpvesto rim raqamlari o'rniga Xorazmiy ishlab chiqqan arab raqamlarini Yevropada isteomolga kiritish to'g'risida farmon berdi. Xorazmiy, shuningdek, "Kitob surat al-arz" ("Er surati") degan risola ham yozdi. Asarda Ptolomeyning "Geografiya" nomli kitobini butunlay qayta ishlab, SHarq mamlakatlari to'g'risida qimmatli ma'lumotlar berdi. Bu kitobda Orol dengizining tasviri ham berilib, 637 ta muhim joylar, 209 ta tog'ning geografik tafsiloti berilgandi. Olimning bu kitobi SHarqda geografiya fanining rivojlanishiga katta hissa qo'shdi. Xorazmiy o'zining matematika, geografiya, tarix, musiqa, astronomiya va boshqa fanlarga taalluqli asarlari bilan jahon fani taraqqiyotiga keng yo'l ochib berdi. Jahon ahlining 1983 yili Muhammad Muso

Xorazmiyning 1200 yilligini zo'r tantana bilan nishonlaganligi buyuk vatandoshimizga ko'rsatilgan cheksiz hurmatidir. SHunday qilib, buyuk alloma Muhammad Muso Xorazmiyning nodir asarlari, yaratgan ta'limoti, ijtimoiy-falsafiy qarashlari hozirgi avlod uchun bitmas-tuganmas xazina, mustaqilligimiz uchun xizmat qiladigan bebaho ma'naviy boylikdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Xayrullayev M. O'rta Osiyoda ilk uyg'onish davri madaniyati. - T.: Fan, 1994.
2. Buyuk siymolar, allomalar (1 – 2 kitob). – T.: Meros, 1995, 1996.
3. Azamat Ziyo. O'zbek dalatchiligi tarixi. – Toshkent: Sharq, 2000.
4. Sagdullayev A., Ergashev F. O'zbekiston tarixi fani bo'yicha o'quv qo'llanma. – T.: Yangi asr avlodi, 2009.
5. Ochilov, I. (2023). TARIX DARSLARIDA TAFAKKUR, KO'NIKMA VA MALAKALARNI HOSIL QILISHDA PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNING AHAMIYATI. *Hayka u texnologiya v sovremenном mire*, 2(16), 43-46

6. Ochilov, I. (2022). XALQARO TURIZM TARIXI VA RIVOJLANISHINING O'ZIGA XOS GEOGRAFIK JIHATLARI. *Science and innovation*, 1(C6), 228-231.
7. Ochilov, I. (2022). SPECIFIC GEOGRAPHICAL ASPECTS OF THE HISTORY AND DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL TOURISM. *Science and Innovation*, 1(6), 228-231.
8. Omongaldi o'g'li, O. I. (2023). QADIMGI DAVRLARDAGI KO'CHMANCHI SAK, MASSAGET QABILALARI HAQIDA MUSHOHADALAR. *IQRO*, 2(2), 597-600.
9. Iskandar, O. (2022). XIVA TARIXI VA RIVOJLANISHIDA TURIZMNING AHAMIYATI. *PEDAGOG*, 5(6), 327-329.
10. Iskandar, O. (2023). The Organization of the Khorazm Soviet Republic. *Web of Synergy: International Interdisciplinary Research Journal*, 2(4), 794-798.
11. Ochilov, I. (2023). IMPORTANCE OF PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES IN FORMING THINKING AND SKILLS IN HISTORY LESSONS. *Science and innovation*, 2(B4), 481-484.
12. Omongaldi o'g'li, O. I. (2022). QADIMGI XORAZM SIRLI QAL'ALARI. *PEDAGOGS jurnali*, 10(4), 182-185.
13. Omongaldi o'g'li, O. I. (2023). O'RTA OSIYODA TARIXIY BILIMLARNING TARAQQIYOTI. *INTERNATIONAL JOURNAL OF RECENTLY SCIENTIFIC RESEARCHER'S THEORY*, 1(3), 9-15.